

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Ι. ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΗ

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΗΘΙΚΗ

ΔΕΥΤΕΡΟΣ ΤΟΜΟΣ

ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΚΑΙ ΘΕΟΣ
ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΚΑΙ ΣΥΝΑΝΘΡΩΠΟΣ
ΥΠΑΡΞΙΑΚΕΣ ΚΑΙ ΒΙΟΗΘΙΚΕΣ
ΘΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

Ι.Μ. ΜΟΝΗ ΒΑΤΟΠΑΙΔΙΟΥ - ΑΓΙΟΝ ΟΡΟΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΚΑΙ ΘΕΟΣ

Γενικά	13
1. Ἡ παρουσία τοῦ ἀγαθοῦ	17
2. Ἡ γνώση τοῦ ἀγαθοῦ	33
α) Ἡ κτίσις ὡς μέσο γνώσεως τοῦ ἀγαθοῦ	36
β) Ὁ ἄνθρωπος ὡς μέσο γνώσεως τοῦ ἀγαθοῦ	40
γ) Ἡ ἀνακεφαλαίωσις τοῦ ἀγαθοῦ σὲν πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ	48
3. Τὸ κακὸν καὶ τὰ πάθη	59
4. Τὸ ἀγαθὸν καὶ ἡ ἀρετὴ	75
5. Ὁ καταστατικὸς χάρτης τῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς	87
6. Μετάνοια καὶ ἐπιστροφή σὲν Θεὸν	97
7. Ἐνταξίς καὶ παραμονὴ σὲν Ἐκκλησίᾳ	111
8. Ἡ θεία λατρεία	129
9. Ἡ προσευχὴ	143
10. Ἡ πίστις	163
11. Ἡ ὑπακοή	175
12. Ἡ τήρησις τῶν ἐντολῶν	185
13. Ἡ ἐλπίδα	199
14. Ἡ ἀγάπη	207
15. Ἡ χαρὰ καὶ ἡ εἰρήνη	223
16. Ἡ ἐλευθερία	233
17. Ἡ μίμησις τοῦ Θεοῦ ἢ τοῦ Χριστοῦ	245
18. Ἡ μίμησις τῶν ἁγίων	263
19. Ἡ κοινωνία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος	271

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ
ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΚΑΙ ΣΥΝΑΝΘΡΩΠΟΣ

Γενικά		287
1. Θέση και αποστολή τῆς Ἐκκλησίας στὸν κόσμο		295
2. Ὁ Χριστιανὸς καὶ ὁ πλησίον		309
3. Ἔργασία καὶ ἐπάγγελμα		325
4. Ὁ γάμος		341
5. Ἡ οἰκογένεια		355
6. Ἡ τεκνογονία		365
7. Ἀνατροφή τῶν παιδιῶν		375
8. Ἡ λύση τοῦ γάμου		385
9. Πορνεία καὶ μοιχεία		391
10. Ἡ ὁμοφυλοφιλία		393
11. Φεμινισμὸς καὶ ἱερωσύνη γυναικῶν		397
12. Παρθενία καὶ μοναχισμὸς		403
13. Ἐκκλησία καὶ κρατικὴ ἐξουσία		415
14. Ἐκκλησία καὶ πολιτικὴ		427
15. Ἐκκλησία καὶ κοινωνικὰ προβλήματα		439
16. Διακονία καὶ ἐθελοντισμὸς		449
17. Πλοῦτος καὶ φτώχεια		455
18. Ὁ τόκος		475
19. Ὁ ὄρκος		483
20. Ὁ πόλεμος		493

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ
ΥΠΑΡΞΙΑΚΕΣ ΚΑΙ ΒΙΟΗΘΙΚΕΣ ΘΕΣΕΙΣ
ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

Γενικά		507
1. Τὸ νόημα τῆς ζωῆς		513
2. Ὁ σεβασμὸς τῆς ἀνθρώπινης ὑπάρξεως		523
3. Ἡ βίωση τῆς χρονικότητας		533

4. Χρόνος και ἀρετή	543
5. Εὐημερία και ἄσκηση	551
6. Τεχνολογία και μηχανοκρατία	561
7. Ἡ οἰκολογική κρίση	573
8. Ὁ βιοηθικός προβληματισμός	583
9. Ἡ παρεμβατική τεκνοποίηση	591
α) Ἡ φύση τοῦ προβλήματος	591
β) Μέθοδοι, ἐφαρμογές και συνέπειες	595
γ) Ἐπιφυλάξεις και τοποθετήσεις	607
10. Μεταμοσχεύσεις	615
11. Τὸ παράδοξο τοῦ πόνου	631
12. Αὐτοθυσία και αὐτοκτονία	641
13. Τὸ μυστήριο τοῦ θανάτου	651
14. Ἡ εὐθανασία	669
15. Ἡ καύση τῶν νεκρῶν	679
16. Ἡ ἀνάσταση	687
17. Ἡ θέωση	695
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΕΝΝΟΙΩΝ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ	707

ΓΕΝΙΚΑ

Ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι αἷτιος τῆς ὑπάρξεώς του, ἀλλὰ ἔχει «τὸ εἶναι δεδανεισμένον»¹. Ἡ ἀλήθεια αὐτὴ εἶναι θεμελιώδης γιὰ τὴν αὐτογνωσία τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ἡ ἐπίγνωσή της ἀποτελεῖ προϋπόθεση γιὰ τὴν σωστὴ διαμόρφωση τοῦ ἥθους του. Ὁ ἄνθρωπος ὑπάρχει ὡς δημιουργήμα «κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν» Θεοῦ². Ἡ «κατ' εἰκόνα» Θεοῦ δημιουργία του εἶναι ἡ βάση γιὰ τὴν «καθ' ὁμοίωσιν» Θεοῦ τελείωσή του. Ἡ τελείωση ὅμως αὐτὴ δὲν ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὸν Θεό, ἀλλὰ ἐπαφίεται στὴν ἀνθρώπινη αὐτεξουσιότητα. Ὁ Θεὸς σέβεται τὸ αὐτεξούσιο τοῦ ἀνθρώπου καὶ δὲν παραβιάζει τὴν θέλησή του.

Προϋπόθεση
διαμορφώσεως
τοῦ ἥθους

Ὁ Θεὸς εἶναι ἀγαθὸς καὶ πηγὴ κάθε ἀγαθοῦ. Τὸ κακὸ ὑπάρχει μόνο ὡς ἄρνηση τοῦ ἀγαθοῦ. Ἐνῶ τὸ ἀγαθὸ ἐνοποιεῖ καὶ συνέχει τὰ διαιρεμένα, τὸ κακὸ διαιρεῖ καὶ φθείρει τὰ ἐνωμένα³. Τὸ ἀγαθὸ ὅμως ἐμφανίζεται στὸν κόσμον ἀσθενέστερο ἀπὸ τὸ κακὸ. Φαίνεται νὰ ὑποκύπτει καὶ νὰ ὑποχωρεῖ, ἐνῶ τὸ κακὸ νὰ κυριαρχεῖ καὶ νὰ θριαμβεύει. Ὁ Χριστιανισμὸς δὲν ἀγνοεῖ τὴν δύναμη τοῦ κακοῦ στὸν κόσμο, ἀλλὰ καὶ δὲν ἀναγνωρίζει σὲ αὐτὸ ἀπόλυτη ἐξουσία. Τὸ κακὸ κατὰ τὴν χριστιανικὴ διδασκαλία δὲν ἔχει ὄντολογικὴ ἀλλὰ ἠθικὴ ἀρχή. Γι' αὐτὸ δὲν ὑπάρχει πουθενὰ καὶ ποτὲ μόνο του, ἀλλὰ παρουσιάζεται παντοῦ καὶ πάντοτε στὸ σῶμα τοῦ ἀγαθοῦ ὡς ἀρρώστια ποὺ τὸ διαβρώνει.

Τὸ ἀγαθὸ
καὶ τὸ κακὸ

1. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Ἑρμηνεῖα εἰς τὸ Πάτερ ἡμῶν*, PG 90,893C.

2. Βλ. Γέν. 1,26.

3. Βλ. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Πρὸς Θαλάσσιον* 16, PG 90,301A.

Ἠθικὴ καὶ
ὄντολογία

Ἐνῶ ὅμως τὸ κακὸ δὲν ἔχει ὄντολογικὴ ἀρχή, προκαλεῖ διάστροφες ὄντολογικὲς καταστάσεις. Ἐκτρέπει τὰ ὄντα στὸ παρὰ φύση. Ἔτσι τὰ ἠθικὰ προβλήματα ποὺ προκαλεῖ προσλαμβάνουν ὄντολογικὲς διαστάσεις. Ἀντίστοιχα καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τῆς ἠθικῆς ὀφείλει ἀναπόφευκτα νὰ στραφεῖ στὴν ὄντολογία. Ἡ ἠθικὴ ἀνόρθωση τοῦ ἀνθρώπου συνδέεται μὲ τὴν ὄντολογικὴ ἀνακαίνισή του. Καὶ ἡ ἠθικὴ τελείωσή του συμβαδίζει μὲ τὴν ὄντολογικὴ καταξίωσή του.

Τὸ πρόβλημα
τῆς ἠθικῆς

Ὡς πρόβλημα τῆς ἠθικῆς παρουσιάζεται συνήθως ἡ σωστὴ καθοδήγηση τοῦ αὐτεξουσίου τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ καθοδήγηση ὅμως αὐτὴ εἶναι σὲ τελικὴ ἀνάλυση ἀδύνατη μέσα στὸ κράτος τῆς φθορᾶς καὶ τοῦ θανάτου. Ἡ φθορὰ εἶναι ἡ ἰσόβια ἀσθένεια τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὁ θάνατος ἡ τελικὴ ὑποδούλωσή του στὴν ἁμαρτία. Μὲ τὴν ἁμαρτία, ποὺ λειτουργεῖ ὡς κεντρὶ τοῦ θανάτου⁴, γίνεται ὁ ἄνθρωπος δοῦλος τοῦ «σώματος τοῦ θανάτου»⁵ καὶ παραμένει διαρκῶς σὲ κατάσταση ἐσωτερικῆς διασπάσεως καὶ συγχύσεως.

Ὁ φόβος
τοῦ θανάτου

Ὁ φόβος τοῦ θανάτου διαποτίζει ὀλόκληρη τὴν ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἐπηρεάζει τὶς σχέσεις του μὲ τὸν Θεό, τὸν πλησίον καὶ τὸ περιβάλλον του. Ὀλόκληρος ὁ πολιτισμὸς τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὀργάνωση τῆς ζωῆς του, οἱ τέχνες καὶ οἱ ἐπιστῆμες του, τὰ ἥθη καὶ τὰ ἔθιμά του, οἱ παραδόσεις καὶ οἱ ὀραματισμοί του συνδέονται σὲ τελικὴ ἀνάλυση μὲ τὸν φόβο τοῦ θανάτου καὶ ἀποτελοῦν μέσα ἀμύνης ἀπέναντί του. Γι' αὐτὸ ἡ καταξίωση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἀδύνατη χωρὶς τὴν ἀπελευθέρωσή του ἀπὸ τὸν φόβο αὐτόν. Ἔτσι κατανοεῖται καὶ ἡ ὀργανικὴ σχέση τῆς ἠθικῆς μὲ τὴν ὄντολογία καὶ εἰδικότερα τὴν ἀνθρωπολογία.

Ὅσο δραματικὸς ὅμως καὶ ἂν γίνεται πολλὰ φορὲς ὁ ἀγῶνας τοῦ ἀνθρώπου ἐναντίον τοῦ θανάτου, δὲν παύει νὰ

4. Βλ. Α' Κορ. 15,56.

5. Ρωμ. 7,24.

είναι ένας αγώνας ζωής. Ἡ αποκορύφωση τοῦ δράματος τοῦ ἀνθρώπου δὲν βρίσκεται στὴν ἔξαρση τῆς ἐντάσεως αὐτοῦ τοῦ ἀγώνα, ἀλλὰ στὴν κατάπαυση καὶ τὴν ἀνευ ὄρων παράδοσή του. Καὶ αὐτὸ συμβαίνει μὲ τὴν ὑπαγωγή του στὰ πράγματα ποὺ δημιουργεῖ γιὰ τὴν ἀντιμετώπισή του· μὲ τὰ συστήματα καὶ τὶς μηχανές ποὺ κατασκευάζει, μὲ τὴν ἀριθμοποίηση καὶ τὴν μηχανοποίηση τοῦ ἴδιου τοῦ ἑαυτοῦ του, τοῦ ἀνεπανάληπτου προσώπου του. Σὲ τελικὴ ἀνάλυση ἢ ἀποκορύφωση τοῦ δράματος τοῦ ἀνθρώπου βρίσκεται στὴν ὑπαγωγή του στὸ βασίλειο τοῦ θανάτου.

Ἡ χριστιανικὴ ἠθικὴ δὲν περιορίζεται στὴν ἔρευνα ἢ τὴν προβολὴ ἠθικῶν κανόνων καὶ ἀρχῶν, ἀλλὰ ἀποβλέπει στὴν ἀνασύνδεση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴν πηγὴ τῆς ἀγαθότητος καὶ τῆς ζωῆς, τὸν Θεό. Ἡ κοινωνία μὲ τὸν Θεὸ ἀνακαινίζει τὸν ἄνθρωπο καὶ ἀποκαθιστᾷ τὶς σωστὲς σχέσεις του μὲ τὸν πλησίον καὶ τὸ περιβάλλον. Ἡ αὐτονομημένη ἀπὸ τὸν Θεὸ ἠθικὴ δὲν συμφωνεῖ μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἡ χριστιανικὴ ἠθικὴ εἶναι ἠθικὴ τῆς χάριτος ἢ τῆς καινῆς κτίσεως. Δὲν περιορίζεται σὲ τύπους καὶ κανόνες, ἀλλὰ ἐπεκτείνεται στὴν ἐλευθερία τοῦ Πνεύματος. Καὶ ἡ ἐπέκταση αὐτὴ γίνεται μὲ τὴν τήρηση τῶν ἐντολῶν τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν οἰκείωση τοῦ θελήματός του. Ὁ στόχος τῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς δὲν εἶναι σὲ τελικὴ ἀνάλυση ψυχολογικὸς ἢ κοινωνικὸς ἀλλὰ πνευματικὸς ἢ ὄντολογικὸς. Δὲν ἀποσκοπεῖ στὴν συναισθηματικὴ ἱκανοποίηση ἢ τὴν κοινωνικὴ τακτοποίηση τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ στὴν προκοπὴ του ὡς κοινωνοῦ τῆς χάριτος τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ μετόχου τῆς θείας ζωῆς.

Στὸ πρῶτο μέρος τοῦ τόμου αὐτοῦ θὰ κινηθοῦμε στὴν κατακόρυφη διάσταση τῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς, ποὺ ἀναφέρεται στὴν σχέση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν Θεό. Ἐδῶ θὰ ἐξετάσουμε πρὶν ἀπ' ὅλα τὴν παρουσία τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ μέσα στὸν κόσμο, τὴν δυνατότητα καὶ τοὺς τρόπους γνώσεως καὶ πραγματώσεως τοῦ ἀγαθοῦ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο,

Ἡ δύναμη τῆς
χριστιανικῆς
ἠθικῆς

Περιεχόμενο
πρώτου μέρους

ὅπως καὶ τοὺς τρόπους καταπολεμήσεως καὶ ἀποφυγῆς τοῦ κακοῦ. Στὴν συνέχεια θὰ μιλήσουμε γιὰ τὴν μετάνοια ποὺ ἀποτελεῖ τὴν ἀπαρχὴ καὶ τὸν ὄρο βιώσεως τῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς, ὅπως καὶ γιὰ τὶς βασικὲς ἀρετὲς, ποὺ συνάπτουν τὸν ἄνθρωπο μὲ τὴν πηγὴ τοῦ ἀγαθοῦ. Ἀκολούθως θὰ γίνῃ λόγος γιὰ τὴν ἔνταξιν καὶ παραμονὴν τοῦ ἀνθρώπου στὴν Ἐκκλησίαν, ὅπως καὶ γιὰ τὴν συμμετοχὴν του στὴν θεία λατρεία, καὶ θὰ ἀναλυθοῦν οἱ πνευματικὲς καὶ ἠθικὲς συνέπειες ποὺ ἀπορρέουν ἀπὸ ἐδῶ γιὰ τὴν ζωὴν του. Τέλος θὰ ἀναφερθοῦμε στὴν μίμησην τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν ἁγίων καὶ θὰ τελειώσουμε μὲ τὴν ἐπισήμανσιν τοῦ ἔργου τοῦ Ἁγίου Πνεύματος στὴν ζωὴν τῶν πιστῶν.

2. Η ΓΝΩΣΗ ΤΟΥ ΑΓΑΘΟΥ

Ἐφόσον τὸ ἀγαθὸ ταυτίζεται μὲ τὸν Θεό, ἐπόμενο εἶναι καὶ ἡ γνώση του νὰ ταυτίζεται μὲ τὴν γνώση τοῦ Θεοῦ. Ἡ γνώση λοιπὸν τοῦ ἀγαθοῦ εἶναι καὶ γνώση τοῦ Θεοῦ, ὅπως καὶ ἡ γνώση τοῦ Θεοῦ εἶναι γνώση τοῦ ἀγαθοῦ. Ἐξάλλου, ἐφόσον τὸ ἀγαθὸ δὲν εἶναι ἀντικείμενο, ἀλλὰ πρόσωπο ποὺ ἔρχεται σὲ σχέση καὶ κοινωνία μὲ τὸν ἄνθρωπο, ἐπόμενο εἶναι καὶ ἡ γνώση του νὰ μὴν πραγματοποιεῖται σὲ ἐπίπεδο ἀντικειμενικῶν σχέσεων, ἀλλὰ σὲ ἐπίπεδο προσωπικῆς σχέσεως καὶ κοινωνίας, ὅπου συμπεριλαμβάνονται ὁ νοῦς, ἡ καρδιά, οἱ αἰσθήσεις καὶ ὁλόκληρος ὁ ἄνθρωπος. Μὲ ἄλλα λόγια ἡ γνώση αὐτὴ εἶναι κατὰ τὴν βιβλικὴν σημασίαν τῆς λέξεως κοινωνία ὑπαρξιακῆ. Εἶναι ἡ κοινωνία ποὺ πραγματοποιεῖται μὲ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ στὸν κόσμον καὶ τὴν ἀνταπόκριση τοῦ ἀνθρώπου στὸν ἀποκαλυπτόμενον Θεό.

Γνώση ἀγαθοῦ
καὶ γνώση Θεοῦ

Ὁ Θεὸς εἶναι ἀγάπη¹. Καὶ ἡ ἀποκάλυψή του στὸν κόσμον εἶναι φανέρωση τῆς ἀγάπης του. Ὅποιος ἀγαπᾷ γνωρίζει τὸν Θεό. Καὶ ὅποιος ἀνταποκρίνεται στὴν ἀγάπη τοῦ Θεοῦ τηρεῖ τὶς ἐντολές του². Ἡ τήρηση τῶν ἐντολῶν τοῦ Θεοῦ εἶναι μετοχὴ στὴν θείαν ἐνέργεια, στὴν θείαν ζωὴν. Καὶ ἡ μετοχὴ στὴν θείαν ζωὴν εἶναι πηγὴ θεογνωσίας. Ὅσο περισσότερο γνωρίζει ὁ ἄνθρωπος τὸν Θεό, τόσο περισσότερο τὸν ἀγαπᾷ. Καὶ ὅσο περισσότερο τὸν ἀγαπᾷ, τόσο περισσότερο τὸν γνωρίζει. Ἡ γνώση γίνεται ἀγάπη καὶ ἡ ἀγάπη γνώση³.

Ἡ γνώση
ὡς ἀγάπη
καὶ κοινωνία

1. Βλ. Α΄ Ἰω. 4,8.

2. Βλ. Ἰω. 14,15 καὶ 21·15,10.

3. Βλ. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως*, PG 46, 96D.

Ἡ σχέση Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου δὲν ἐκδιπλώνεται ὡς ἀντιπαράθεση ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου, ἀλλὰ ὡς προσωπικὴ κοινωνία καὶ ἀνάκραση. Ὁ Θεὸς ἐνώνεται μὲ τὸν ἄνθρωπο καὶ ὁ ἄνθρωπος μὲ τὸν Θεό. Ὁ ὄν γίνεται κτίσμα, καὶ τὸ κτίσμα μετέχει στὴν ἄκτιστη καὶ ἀκατάλυτη ζωὴ τοῦ ὄντως ὄντος.

Ἡ μετοχὴ στὶς
θεῖες ἐνέργειες

Ὁ Θεὸς παραμένει στὴν οὐσία του ἄγνωστος. Γνωρίζεται ὅμως καὶ γίνεται μεθεκτὸς μὲ τὶς ἐνέργειές του. Οἱ ἐνέργειες ἢ συνοπτικὰ ἢ ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ ὀνομάζεται συνήθως χάρη. Ἡ χάρη τοῦ Θεοῦ ἢ οἱ ἐνέργειές του εἶναι ἄκτιστες, γιατί καὶ ὁ ἴδιος εἶναι ἄκτιστος. Ἀντίθετα τὰ δημιουργήματα τοῦ Θεοῦ, ποὺ εἶναι ἔργα τῶν ἄκτιστων ἐνεργειῶν του, εἶναι κτιστά. Αὐτά, ὅπως καὶ οἱ ἐνέργειες τοῦ Θεοῦ, φανερώνουν τὴν ἀπειρὴ ἀγάπη καὶ ἀγαθότητά του. Καὶ ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἔρχεται σὲ σχέση μὲ τὰ δημιουργήματα τοῦ Θεοῦ ἢ μετέχει στὶς ἄκτιστες ἐνέργειές του, ἔρχεται ἔμμεσα ἢ ἄμεσα σὲ σχέση μὲ τὸ ἀγαθό, τὸν Θεό.

Ἡ ἀτέρμονη
προκοπὴ

Ἡ γνώση τοῦ ἀγαθοῦ ἔχει δυναμικὸ χαρακτήρα. Ἡ θεία ἀγαθότητα δὲν περιορίζεται στὸν ἑαυτό της, ἀλλὰ ἐκχύνεται καὶ μεταδίδεται, γιὰ νὰ γίνουν πολλοὶ μέτοχοι τῆς εὐεργεσίας⁴. Ὁ ἄνθρωπος πάλι μετέχει στὸ ἀγαθὸ καὶ τὸ γνωρίζει κατὰ ἓνα μικρότερο ἢ μεγαλύτερο μέρος. Αὐτὸ ὅμως ποὺ ἀπομένει ἄγνωστο σὲ αὐτὸν εἶναι πάντοτε ἀπειροπλάσιο ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ γνωρίζει. Κι ἐνῶ αὐτὸ ποὺ γνωρίζει κάθε φορὰ εἶναι μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ προηγούμενο, ποτὲ δὲν ἐξαντλεῖται, ἀλλὰ γίνεται ἀφετηρία γιὰ μεγαλύτερη γνώση⁵.

Πρβλ. Ἀρχιμ. Σωφρονίου (Σαχάρωφ), Ὁψόμεθα τὸν Θεὸν καθὼς ἐστι, σ. 221. Ἄσκηση καὶ θεωρία, σ. 130-1.

4. «Οὐκ ἔρκει τῇ ἀγαθότητι τοῦτο, τὸ κινεῖσθαι μόνον τῇ ἑαυτῆς θεωρίᾳ, ἀλλ' ἔδει χεθῆναι τὸ ἀγαθὸν καὶ ὁδεῦσαι, ὡς πλείονα εἶναι τὰ εὐεργετούμενα (τοῦτο γὰρ τῆς ἀκρας ἢ ἀγαθότητος). Γρηγορίου Θεολόγου, Λόγος εἰς τὰ Θεοφάνια 38,9, PG 36,320D.

5. Βλ. Γρηγορίου Νύσσης, Εἰς Ἄσμα ἀσμάτων 8, ἔκδ. W. Jaeger, Gregorii Nysseni, Opera, τόμ. 6, Leiden 1960, σ. 246, PG 44,941BC.

Ἔτσι ἡ προκοπή τοῦ ἀνθρώπου στήν γνώση τοῦ ἀγαθοῦ εἶναι ἀτέρμονη καί ἡ προοπτική της ἀπεριόριστη.

Στήν χριστιανική θεολογία διακρίνεται συνήθως ἡ ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ σέ ὑπερφυσική καί φυσική. Ὡς ὑπερφυσική ἀποκάλυψη χαρακτηρίζεται ἡ ἄμεση φανέρωση τῆς δυνάμεως καί ἐνέργειας τοῦ Θεοῦ στόν κόσμο καί τήν ἱστορία, ἐνώ ὡς φυσική τὰ ἀποτελέσματα τῆς θείας δυνάμεως καί ἐνέργειας. Πηγὴ καί τῶν δύο μορφῶν τῆς ἀποκαλύψεως εἶναι ὁ ζῶν καί ἐνεργῶν Θεός. Ἡ ὑπερφυσική ἀποκάλυψη δὲν καταργεῖ τὴν φυσική, ἀλλὰ τὴν ἀναδεικνύει καί τὴν καταξιώνει. Μετὰ τὴν πτώση καί ἀλλοτριώση ἀπὸ τὸν Θεὸ ἡ φυσική ἀποκάλυψη ἀμαυρώθηκε καί θεωρεῖται σωστὰ μόνο μέσα στὸ φῶς τῆς ὑπερφυσικῆς. Γιὰ νὰ βρεῖ λοιπὸν ἡ φυσική ἀποκάλυψη τὸ πραγματικὸ νόημά της, πρέπει νὰ θεωρηθεῖ μὲ τὸ φῶς τῆς ὑπερφυσικῆς. Παραταῦτα οὔτε ἡ φυσική οὔτε ἡ ὑπερφυσική ἀποκάλυψη σώζει τὸν ἄνθρωπο χωρὶς τὴν πίστη.

Φυσική καί
ὑπερφυσική
ἀποκάλυψη

Ὁ κόσμος, στὸν ὁποῖο ἀνήκει καί ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος, ἀποτελεῖ τὸν φορέα τῆς φυσικῆς ἀποκαλύψεως, ἐνώ ἡ θεία οἰκονομία, ποὺ φανερώνεται στὸν λαὸ τοῦ Ἰσραὴλ καί τὴν Ἐκκλησία, συνιστᾷ τὸν φορέα τῆς ὑπερφυσικῆς ἀποκαλύψεως. Ἡ Ἁγία Γραφή καί ἡ Ἱερὰ Παράδοση δὲν εἶναι φορεῖς οὔτε πηγές τῆς ὑπερφυσικῆς ἀποκαλύψεως, ἀλλὰ ὑπομνήματά της. Ἡ ἐπισήμανση αὐτὴ εἶναι ιδιαίτερα σημαντικὴ γιὰ τὴν ὀρθὴ θεώρηση καί παρουσίαση τῆς χριστιανικῆς πίστεως καί ζωῆς. Σὲ ἀντίθετη περίπτωση ὑπάρχει ὁ κίνδυνος τῆς ἰουδαϊκῆς θεωρήσεως τῆς Ἁγίας Γραφῆς ἢ τῆς ἐκτροπῆς στὸν φονταμενταλισμό.

Φορεῖς καί
ὑπομνήματα
ἀποκαλύψεως

Κατὰ τὴν πατερικὴ παράδοση διακρίνονται, α) ὁ φυσικὸς νόμος, β) ὁ γραπτὸς νόμος καί γ) ὁ νόμος τῆς χάριτος. Ὁ φυσικὸς νόμος φανερώνει τὴν φυσικὴ ἐνότητα τῶν ἀνθρώπων, ποὺ διασπᾶται μὲ τὴν παρουσία τῆς φιλαυτίας. Ὁ γραπτὸς νόμος δηλώνει αὐτὸ ποὺ ὑπάρχει ὡς φυσικὸς

Οἱ διάφοροι
νόμοι

νόμος, ἀλλὰ γίνεται δυσδιάκριτο ἐξαιτίας τῆς ἀμαρτίας. Γι' αὐτὸ οἱ δύο αὐτοὶ νόμοι εἶναι ἰσότιμοι καὶ κανένας ἀπὸ αὐτοὺς δὲν ἔχει κάτι περισσότερο ἀπὸ τὸν ἄλλον⁶. Τέλος ὁ νόμος τῆς χάριτος διδάσκει τὴν μίμηση τοῦ Θεοῦ ἢ τὴν ὁδὸ τῆς θεώσεως. Αὐτὴ εἶναι ἡ ὁδὸς τῆς ἀγάπης τοῦ Χριστοῦ, ποὺ ἐκτείνεται ὡς τὴν ἐκούσια αὐτοθυσία γιὰ τοὺς ἄλλους⁷.

α) Ἡ κτίση ὡς μέσο γνώσεως τοῦ ἀγαθοῦ

Ἡ παρουσία
τοῦ Λόγου

Ὁ Θεὸς δὲν περιορίζεται μέσα στὴν κτίση. Εἶναι ὁ ἀκτιστος Δημιουργός της, ποὺ ὑπερβάλλει τὴν κτίση καὶ ὅλα τὰ κτίσματα. Ταυτόχρονα ὅμως ὁ Θεὸς εἶναι παρὼν μέσα στὴν κτίση. Τὴν συνέχει καὶ τὴν συντηρεῖ. Ἡ κτίση προσφέρει στὸν ἄνθρωπο κάποια θεογνωσία. Φανερώνει τὸ μεγαλεῖο καὶ τὴν λαμπρότητα τοῦ Δημιουργοῦ⁸. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Μ. Ἀθανάσιος, ἀφοῦ τὰ πάντα δημιουργήθηκαν καὶ συντηροῦνται ἀπὸ τὸν Λόγο τοῦ Θεοῦ, εἶναι φυσικὸ ἢ ὀρθὴ θεώρησή τους νὰ ὀδηγεῖ στὸν Θεό⁹. Στὸν Λόγο τοῦ Θεοῦ ἀνάγεται καὶ ἡ λογικότητα τῶν ὄντων.

6. «Ὡστε ἰσοτίμους καὶ τὰ αὐτὰ ἀλλήλοις παιδεύοντας τοὺς δύο νόμους, τὸν τε φυσικὸν καὶ τὸν γραπτὸν, καὶ μηδέτερον θατέρου ἔχοντα πλέον ἢ ἔλαττον δύνασθαι δεῖξαι, ὡς εἰκός, τὸν τελείας ἐραστὴν γενέσθαι τῆς σοφίας τέλειον ἐπιθυμοῦντα». Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Περὶ ἀποριῶν*, PG91,1128D. Πρβλ. καὶ *Κεφάλαια διάφορα*, 5,9-13, PG90,1352B-53B. Ὁ ἱερός Χρυσόστομος μάλιστα σημειώνει ὅτι ὁ Θεὸς ἀπὸ συγκατάβαση ἀπαιτεῖ μὲ τὸν γραπτὸ νόμο λιγότερα ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ ἀπαιτεῖ ὁ φυσικὸς νόμος. Βλ. *Ὁμιλία εἰς Ρωμαίους* 13,4, PG60,512. Πρβλ. καὶ Θεοδωρήτου Κύρου, *Περὶ προνοίας* 6, PG83,649C.

7. Βλ. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Κεφάλαια διάφορα* 5,12-13, PG90,1352D-53B.

8. «Ἐκ γὰρ μεγέθους καὶ καλλονῆς κτισμάτων ἀναλόγως ὁ γενεσιουργὸς αὐτῶν θεωρεῖται». Σοφ. Σολ. 13,5.

9. «Εἰ δὲ δι' Υἱοῦ γέγονε, καὶ ἐν αὐτῷ τὰ πάντα συνέστηκεν, ἐξανάγκης ὁ τὴν κτίσιν ὀρθῶς θεωρῶν θεωρεῖ καὶ τὸν ταύτην δημιουργήσαντα

Τὰ ὄντα, ὅπως δέχεται καὶ ἡ σύγχρονη φυσική, ἀποτελοῦν ἐνέργειες μὲ ἀρμονία καὶ τάξη. Περιέχουν δέσμες πληροφοριῶν. Τὸ καθένα ἀπὸ τὰ ὄντα ἔχει τὸν λόγο του, δηλαδή τὴν ἀκτιστὴ δημιουργικὴ αἰτία του. Οἱ φυσικοὶ λόγοι τῶν ὄντων εἶναι «ἀποτελέσματα καὶ εἰκόνες» τῶν ἀκτιστων θείων λόγων¹⁰. Οἱ μερικότεροι λόγοι τῶν ὄντων ἀνάγονται σὲ καθολικότερους, ἐνῶ ὅλοι οἱ λόγοι τῶν ὄντων συνοφίζονται στὸν Θεὸ Λόγο, ποὺ εἶναι ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος ὅλων τῶν δημιουργημάτων¹¹. Γι' αὐτὸ ἡ γνώση τῶν δημιουργημάτων ποτὲ δὲν μπορεῖ νὰ φθάσει σὲ πληρότητα καὶ ἐνότητα, ἀν δὲν συνδεθεῖ μὲ τὴν γνώση τοῦ Θεοῦ.

Οἱ λόγοι
τῶν ὄντων

Υπάρχουν δύο τρόποι γνώσεως τοῦ κόσμου· ὁ διανοητικὸς καὶ ὁ ὑπαρξιακός. Ὁ συνήθης τρόπος, ποὺ γνωρίζεται καὶ ἀκολουθεῖται γενικότερα, στηρίζεται στὴν ἀμεση θεώρηση τῶν ὄντων καὶ τῶν φαινομένων. Ὁ ἀνθρώπινος νοῦς ἐπιχειρεῖ μέσα ἀπὸ τὴν ποικιλία καὶ τὴν πολλαπλότητά τους νὰ ἀναχθεῖ ἐπαγωγικὰ σὲ κάποια ἐνότητα. Ἡ γνώση ὅμως ποὺ ἀποκτᾶται μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν εἶναι πάντοτε μερικὴ καὶ ἀποσπασματικὴ. Ὁ ἄλλος τρόπος γνώσεως, ποὺ εἶναι προσιτὸς στοὺς ἁγίους, πραγματοποιεῖται μὲ τὴν στροφὴ τοῦ ἀνθρώπου στὸν Θεὸ καὶ τὸν ἑαυτό του. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ἐλευθερώνεται ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὴν πολλαπλότητα καὶ τὸν κατακερματισμὸ τῶν ὄντων καὶ τῶν φαινομένων

Οἱ τρόποι
τῆς γνώσεως
τοῦ Θεοῦ

Λόγον, καὶ δι' αὐτοῦ τὸν Πατέρα νοεῖν ἄρχεται». Μ. Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν* 1,12, PG 26, 36B.

10. Βλ. Νικοδήμου Ἀγιορείτου, *Συμβουλευτικὸν ἐγχειρίδιον*, Ἀθήναι 21991, σ. 237. Γιὰ περισσότερα βλ. Χρυσόστομου Μοναχοῦ Διονυσιάτου, *Θεὸς Λόγος καὶ ἀνθρώπινος λόγος*, σ. 166.

11. «Πάντα γὰρ ἐν πᾶσιν ὢν, ὁ ἀπείροις μέτροις ὑπὲρ πάντα Θεός, μονώτατος τοῖς καθαροῖς τὴν διάνοιαν ὁραθήσεται, ἥνίκα ὁ νοῦς τοῦς τῶν ὄντων θεωρητικῶς ἀναλεγόμενος λόγους εἰς αὐτὸν καταλήξει τὸν Θεόν, ὡς αἰτίαν καὶ ἀρχὴν καὶ τέλος τῆς τῶν ὅλων παραγωγῆς καὶ γενέσεως, καὶ πυθμένα τῆς πάντων περιοχῆς ἀδιάστατον». Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Μυσταγωγία* 1, PG 91, 665B.

τοῦ κόσμου καὶ στρέφεται στὸν Θεό, ὅπου γνωρίζει πληρέστερα καὶ τὸν ἑαυτό του καὶ ὅλον τὸν κόσμο¹². Ἡ γνώση αὐτή, ποὺ εἶναι σπάνια μέσα στὸν κόσμο, πηγάζει ἀπὸ τὴν ἔνταξη τοῦ ἀνθρώπου στὸ ρεῦμα τοῦ θελήματος τοῦ Θεοῦ καὶ ἀποτελεῖ προοίμιο τῆς μετοχῆς του στὴν θεία παντοδυναμία καὶ παγγνωσία¹³.

Ἡ μαρτυρία
τῆς κτίσεως

Ἡ κτίση μαρτυρεῖ τὸν Θεό, χωρὶς νὰ εἶναι Θεός, ὅπως τὸ καλλιτέχνημα μαρτυρεῖ τὸν καλλιτέχνη του, χωρὶς νὰ ταυτίζεται μὲ αὐτόν. Ἡ μαρτυρία τῆς κτίσεως ἔχει καταφατικὸ ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ ἀποφατικὸ χαρακτήρα. Τὸ καλλιτέχνημα δὲν ἀποκαλύπτει μόνο τὸν καλλιτέχνη του, ἀλλὰ καὶ εἶναι διαφορετικὸ ἀπὸ αὐτόν. Καὶ ἡ κτίση δὲν ἀποκαλύπτει μόνο ιδιότητες τοῦ Δημιουργοῦ της, ἀλλὰ καὶ διαφέρει ἀπὸ αὐτόν. Μὲ τὸν ἐξαγγελτικὸ χαρακτήρα της ὑποδηλώνει τὴν παρουσία τοῦ Θεοῦ. Βέβαια τίποτε δὲν μπορεῖ νὰ εἰκονίσει ἀπαράλλακτα τὸν Θεό. Ἀποκαλύπτει ὅμως κάτι ἀπὸ αὐτόν. Ἐξάλλου, ἂν ὁ ὄρατος κόσμος ἔχει τέτοιο κάλλος, ποιό θὰ εἶναι τὸ κάλλος τοῦ ἀόρατου κόσμου; Καὶ ἂν ὁ ἀόρατος ὑπερέχει ἀπὸ τὸν ὄρατό, πόσο ὑπερέχει ἀπὸ τοὺς δύο ὁ Δημιουργός τους¹⁴;

12. «Καὶ εἰ καθορᾶται διὰ τῶν φαινομένων τὰ μὴ φαινόμενα, καθὼς γέγραπται, πολλῶ δὴ καὶ διὰ τῶν μὴ φαινομένων τοῖς θεωρία πνευματικῆ προσανέχουσι τὰ φαινόμενα νοηθήσεται. Τῶν γὰρ νοητῶν ἢ διὰ τῶν ὄρατῶν συμβολικῆ θεωρία, τῶν ὄρωμένων ἐστὶ διὰ τῶν ἀοράτων πνευματικῆ ἐπιστήμη καὶ νόησις». Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Μυσταγωγία* 2, PG 91,669CD.

13. Βλ. Ἀρχιμ. Σωφρονίου, Ὁ ἅγιος Σιλουανὸς ὁ Ἀθωνίτης, Ἔσσεξ Ἀγγλίας ¹⁰2003, σ. 124-6. Πρβλ. καὶ Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Περὶ ἀποριῶν*, PG 91,1085AC.

14. «Ὁ Θεὸς ἔκτισε τὸν ἀόρατον κόσμον καὶ τὸν ὄρωμενον καὶ τὴν ψυχὴν καὶ τὸ σῶμα δηλονότι αὐτὸς ἐποίησε. Καὶ εἰ ὁ ὄρωμενος κόσμος τοιοῦτός ἐστι καλός, ποῖος ἄρα ἐστὶν ὁ ἀόρατος; Εἰ δὲ κρείττων τούτου ἐκεῖνος, πόσον ὑπὲρ τοὺς δύο ὁ κτίσας τούτους Θεός;». Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Κεφάλαια περὶ ἀγάπης* 3,72, PG 90,1040A.

Ὁ Θεὸς συνέχει καὶ κατευθύνει τὴν δημιουργία μὲ τὴν προσωπική του παρουσία. Ὁ ἄκτιστος Θεὸς ἐνεργεῖ μέσα στὸν κτιστὸ κόσμο μὲ τὶς ἄκτιστες ἐνέργειές του. Ὁλόκληρη ἡ δημιουργία εἶναι ἀποκαλυπτική πράξη. Εἶναι συμπυκνωμένη ἐνέργεια καὶ πληροφορία. Ἡ λογικότητα ποὺ διέπει τὴν σύσταση καὶ τὴν κίνησή της προβάλλει ὡς μυστική γλώσσα καὶ συμβολικὸς λόγος. Μὲ τὴν κτίση ὁ Θεὸς ἀπευθύνεται στὸν ἄνθρωπο. Καὶ ὁ ἄνθρωπος ποὺ ἀντιλαμβάνεται τὸν λόγο τοῦ Θεοῦ κατανοεῖ τὴν πραγματικὴ θέση του στὸν κόσμο καὶ τὶς σωστὲς σχέσεις του μὲ τὸν Θεό, τὸν συνάνθρωπο καὶ τὴν κτίση.

Συμπυκνωμένη
πληροφόρηση

Ἡ ἀποκατάσταση τῆς πραγματικῆς θέσεως τοῦ ἀνθρώπου στὸν κόσμο καὶ τῶν σωστῶν σχέσεών του μὲ τὸ περιβάλλον του ἀποκαλύφθηκε μὲ τὴν ἐνανθρώπηση. Αὐτὴ προετοιμάστηκε μὲ τὴν *Παλαιὰ Διαθήκη*, ἀλλὰ φανερώθηκε στὴν *Καينὴ Διαθήκη*. Ἐνῶ ὅμως στὴν θεολογία καὶ τὴν ἀνθρωπολογία ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴν *Παλαιὰ* στὴν *Καينὴ Διαθήκη* εἶναι σαφῆς καὶ διακριτή, στὴν οἰκολογία ἡ μετάβαση αὐτὴ παραμένει σχεδὸν ἄγνωστη ἢ δυσδιάκριτη. Ἡ ἐνανθρώπηση ὅμως ἀποτελεῖ κεφαλαιῶδες γεγονὸς ὄχι μόνον γιὰ τὸν ἄνθρωπο ἀλλὰ καὶ γιὰ ὀλόκληρη τὴν κτίση. Ἄλλωστε ἡ χριστιανικὴ προσδοκία δὲν περιορίζεται μόνον στὴν ἀνάσταση τῶν νεκρῶν, ἀλλὰ συμπεριλαμβάνει καὶ τὴν ἀνακαίνιση τῆς κτίσεως¹⁵. Μὲ τὴν ἐνανθρώπηση ὁ Θεὸς σκῆνωσε στὴν ὕλη καὶ ἀπεργάσθηκε μὲ αὐτὴν τὴν ἀνακαίνιση τῶν πάντων. Ἡ ὕλη πληρώθηκε μὲ θεία χάρη καὶ ἐνέργεια¹⁶.

Ἐνανθρώπηση
καὶ οἰκολογία

Βέβαια καὶ μετὰ τὴν ἐνανθρώπηση ἡ κτίση δὲν μεταβλήθηκε ἐξωτερικά, ἀλλὰ ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένει στὴν ἴδια κατάσταση ἀναμένοντας τὴν ὀριστικὴ ἀνακαίνισή της¹⁷. Ὁ

Ἡ αἴσθηση
τῆς παρουσίας
τοῦ κακοῦ

15. «Καινοὺς δὲ οὐρανοὺς καὶ γῆν καινὴν κατὰ τὸ ἐπάγγελμα αὐτοῦ προσδοκῶμεν, ἐν οἷς δικαιοσύνη κατοικεῖ». *Β' Πέτρ.* 3,13.

16. Βλ. Ἰω. Δαμασκηνοῦ, *Περὶ εἰκόνων* 1, PG 94, 1300AB.

17. Βλ. *Ρωμ.* 8,22.

ἄνθρωπος ζεῖ στὴν κατάσταση αὐτὴ τὴν παρουσία τοῦ κακοῦ. Ἀλλὰ ἡ αἴσθησις τῆς παρουσίας τοῦ κακοῦ προϋποθέτει κάποια γνώση τοῦ ἀγαθοῦ. Καὶ ἡ αἴσθησις αὐτὴ εἶναι τόσο πιὸ ἰσχυρὴ, ὅσο πιὸ ἔντονος εἶναι στὸν ἄνθρωπο ὁ πόθος τοῦ ἀγαθοῦ. Ἔτσι ἡ αἴσθησις τῆς παρουσίας τοῦ κακοῦ προκαλεῖ τὴν νοσταλγικὴ ἀναζήτησις τοῦ ἀγαθοῦ.

Καταξίωσις τῆς
φυσικῆς γνώσεως

Ἡ σωστὴ θεώρησις τῆς κτίσεως ὁδηγεῖ στὴν ἐπίγνωσις τοῦ Θεοῦ, καὶ εἰδικότερα τῆς ἀγάπης καὶ τῆς φιλανθρωπίας του. Ὁ ἄνθρωπος ὁμως τῆς πτώσεως δὲν βλέπει συνήθως τὴν κτίσις σωστά. Συχνὰ σταματᾷ στὸν φορέα τῆς ἀποκαλύψεως καὶ τὸν ἀπολυτοποιεῖ. Λατρεύει τὴν κτίσις καὶ λησμονεῖ τὸν Δημιουργό της¹⁸. Ἀλλὰ καὶ ὅταν κατορθώνει νὰ προχωρήσει πέρα ἀπὸ τὴν κτίσις μὲ τὶς δυνάμεις του, ἀδυνατεῖ νὰ προσεγγίσει τὸν ἄκτιστο Θεό. Τὸ κτιστὸ δὲν μπορεῖ νὰ προσεγγίσει τὸ ἄκτιστο. Ἡ προσέγγισις αὐτὴ γίνεται δυνατὴ μόνο μὲ τὴν συγκατάβασιν καὶ ἐνοίκησιν τοῦ ἄκτιστου Θεοῦ στὸν κόσμον.

β) Ὁ ἄνθρωπος ὡς μέσο γνώσεως τοῦ ἀγαθοῦ

Αὐτογνωσία
καὶ θεογνωσία

Πληρέστερη γνώσις τοῦ Θεοῦ προσφέρει στὸν ἄνθρωπο ἡ αὐτογνωσία. Μελετώντας ὁ ἄνθρωπος τὸν ἑαυτό του διαπιστώνει τὴν ἀπειρὴ σοφία τοῦ Δημιουργοῦ¹⁹. Βέβαια ὁ ἄνθρωπος βρίσκεται σὲ κατάσταση πτώσεως. Ἡ φιλαυτία καὶ τὰ πάθη σκοτίζουν τὸν νοῦ του. Ἀλλὰ καὶ στὴν κατάσταση αὐτὴν ἡ συγγενεία του μὲ τὸν Θεὸ δὲν ἐξαφανίζεται τελείως. Δὲν παύει ὁ ἄνθρωπος νὰ εἰκονίζει τὸν Θεὸ παρὰ τὰ στίγματα τῶν πταισμάτων του²⁰.

18. Πρὸβλ. *Ρωμ.* 1,25.

19. «Οὐ μᾶλλον ἐξ οὐρανοῦ καὶ γῆς τὸν Θεὸν ἔστιν ἐπιγνῶναι ἢ καὶ ἐκ τῆς οἰκειᾶς ἡμῶν κατασκευῆς». Μ. Βασιλείου, *Εἰς Ἑξαήμερον* 9,6, PG 29,204BC.

20. «Εἰκὼν εἰμι τῆς ἀρρήτου δόξης σου, εἰ καὶ στίγματα φέρω πται-